

הרב צבי לרר

ירושלים

פרקים בתולדות בעל ה"לבוש"

אחד מגדולי חכמי התורה בדור השלישי מאז החל פריחת לימוד התורה בפולין, היה הגאון רבי מרדכי יפה (פראג, רצ"ה בערך - פוזנא, ג' אדר ב' ש"ע¹), מראשי ומנהיגי הדור בשעתו, עד שהמליצו עליו "ממרדכי עד מרדכי" - לא קם כמרדכי², ואשר התפרסם על שם ספריו "לבוש מלכות" שהתפשטו מאוד בקרב ישראל³.

במסגרת עריכת תולדותיו ופעליו, התעוררתי לחקור כמה פרשיות עלומות בימי חייו, והנני להציעם לפני הקוראים.

א] על כס הרבנות

ידוע כי הגאון רבי מרדכי יפה (להלן: רבינו) כיהן ברבנות בכמה קהילות חשובות בגולה, כעדות בן-דורו רבי דוד גאנז בספרו צמח דוד⁴: "שרבי מרדכי יפה... כבר נעשה ראש ישיבה ורב זה ימים רבים כמו עשרים שנה בק"ק הוראדנא ובק"ק לובלין ובק"ק קרעמניץ...". אולם סדר ישיבתו במקומות הללו - מה קדם למה - צריך בירור ועדיין לא נחקר לעומק.

נתחיל בחלק הפשוט: אין חולק על כך כי מקום כהונתו הראשון היה בהוראדנא, אחת הערים העתיקות בליטא, לשם נתקבל כאב"ד - בסביבות שנת של"ג - על מקום רבי נתן שפירא בעל "מבוא שערים" על שערי דורא ו"אמרי שפר" על פירש"י עה"ת, שנסע לק"ק פוזנא⁵. לא ידוע כמה שנים ארכה שהייתו שם, אולם בעקבות חילוקי דעות

1 ראה עליו: רבי מרדכי יפה - תולדותיו והלך נפשו (ש"א הורדצקי, קראקא תר"ס), לקורות הרבנות בפולין (להנ"ל, ווארשא תרע"ד), עמ' 145-153; דרייסיג דורות אידען אין פוילען (ג. באדער, ניו-יורק תרפ"ז), עמ' 97-104; רבנות, חסידות, השכלה (ב"צ כץ, תל אביב תשט"ז-תשי"ח), ח"א עמ' 53-61; אוצר הגדולים, ח"ו עמ' רסו-רסח; אלף מרגליות, עמ' 59-62; ועוד.

2 עיר גבורים (ווילנא תר"מ), עמ' 40; יהדות ליטא, חלק ג עמ' 56.

3 ידועים לפחות ארבע מהדורות שנדפסו בימי חייו, תופעה נדירה בתולדות הדפוס - בכלל, ובתקופה ההיא - בפרט.

4 ח"א, אלף השישי שנת שנ"ב, מהדורת ברויאר (ירושלים תשמ"ג), עמ' 146.

5 לפי דברי הצמח דוד (שם) שכתב על שנת שנ"ב: וכבר נעשה ראש ישיבה ורב זה ימים רבים כמו עשרים שנה בק"ק הוראדנא, יוצא שהתקבל לשם בסביבות של"ג. אלא שבעיר גיבורים (שם) תמה על זה, שהרי בשנה זו עדיין היה רבי נתן שפירא בחיים. ובמאמר "רבי מרדכי יפה, בעל הלבושים" מאת א. ווייס [=הרב יהודה לייב לויין - עפי"ד חתנו רי"י שניידר, שהיה משתמש ב'שם עט' זה] בקובץ נחליאל, ג' ג (י"ם תשל"ב), עמ' 80, כתב - כנראה מסיבה זו - שבסוף ימיו לא פעל רבי נתן שפירא למעשה כרב. ואילו במאמר "מתולדותיו של רבינו הלבוש ז"ל" (נדפס בתחילת לבוש

עם ראש הישיבה בעיר, החליט רבינו לעזוב את העיר⁶.

גם על זה אין ויכוח, כי תחנוניו האחרונות היו פראג ופוזנא, וכפי שיובא בהמשך.

על מה כן הסתפקו? ידוע כי בין השנים של"ט בערך עד חודש אייר שנ"ב שבו הגיע לפראג, ישב רבינו כאב"ד בלובלין שבפולין וקרעמניץ שבוואהלין, שתייהן מן הערים הוותיקות והמיוחסות שבגולה, אלא שאין לנו ידיעה ברורה איפה חנה בראשונה ובאיזה שנה הגיע לשם, וכן מתי עבר מהאחת לשניה.

דעת רוב כותבי תולדותיו, שתחילה היה בלובלין ומשם עבר לקרעמניץ, וכן נראה מספר צמח דוד⁷ הנזכר, שכאשר מונה את המקומות בהן ישב רבינו, מזכיר את לובלין תחילה לפני קרעמניץ.

אולם יש קושי בהנחה זו, שכן יש להגביל את בואו לקרעמניץ לפני שנת שמ"ז, כיון שבשנה זו - ועד שנת שנ"ז לפחות - אנו מוצאים שם כאב"ד את הגאון רבי שמשון ב"ר בצלאל - אחי המהר"ל⁸. ומאידך, לאחר את ביאתו לשם עד אחרי שנ"ז - גם זה אי אפשר, שהרי בשנה זו כבר ישב רבינו בפוזנא - כנראה מהסכמותיו לספרים⁹ - ושוב לא עזב אותה עד פטירתו.

בנוסף, ישנם סימוכין לכך כי בסביבות שנת ש"נ היה רבינו בלובלין, שכן באותה שנה הדפיס שם חלקים הראשונים מספרו "לבוש מלכות". ואם כי מקום ההדפסה אינה הוכחה וודאית לשהותו שם, אבל תוכן הספר יוכיח על כך, שכן כותב¹⁰: "ויותר תמהתי פה ק"ק לובלין שעושיין...". וכן הוכיח החכם ר' אברהם אליהו הרכבי¹¹ מתוך חתימת

התכלת, מהדורת האחים גרויס, ניו-יורק תשכ"ב) כתב הרב מאיר אמסעל - מטעם זה - שהגיע להוראדנא רק בשנת של"ח, לאחר פטירת רבי נתן שפירא. אבל הדבר תמוה שהרי בעיר גבורים (עמ' 24) העתיק שלט שהתנוסס בבית הכנסת בהוראדנא בזה הלשון: "הבית המקדש מעט כוננה ויסדה הגאון הלבוש מלכות לפ"ג", הרי שבשנת של"ח כבר ישב שם, ומה גם שהקושיא מעיקרא ליתא, לפי מה שהוכיחו בכמה ספרים (ראה: בית החיים - קיעליץ לרמ"מ וואלדען, פיעטרקוב תרצ"א, עמ' ח. בהערה; עטרת פז לר"מ ווייץ, קאליש תרצ"ח, פרק ו הערה ו, עמ' מט; קונטרס תפארת אריה - תולדות מהרא"ל צינץ לרא"י קעסטענבערג, ווארשא תרצ"ט, עמ' ג. הערה כא; ועוד), מספר תיקוני הזבח (תיקון הבדק, דיני בדיקת הריאה סי' טו סק"ז), כי בסוף ימיו נתקבל רבי נתן שפירא לאב"ד פוזנא - עובדה שנעלמה מרוב כותבי תולדותיו, ואתי שפיר שרבינו בא אז למלא את מקומו בהוראדנא.

6 לקורות הרבנות, עמ' 146; אוצר הגדולים, שם; אנציקלופדיה של גלויות - גרודנה, עמ' 34.

7 ח"א, אלף השישי שנת שנ"ב, עמ' 146. וראה להלן הערה 18.

8 פנקס קרמניץ (תל-אביב תשי"ד, עמ' 15), על פי חתימתו ב"פנקס ועד ארבע ארצות" סי' קעח.

9 עיין בספרים "אם הילד" (פראג שנ"ז), "חג הפסח" (קראקא שנ"ז) ו"סליחה" (פראג שנ"ח). שני האחרונים נדפסו מחדש ב"אוצר ממונות אריות" (מהדורת זכרון אהרן, ירושלים תשע"ו), עיי"ש ח"א עמ' שכג ועמ' תקנב.

10 לבוש עטרת זהב, סי' קצח סעיף לא.

11 חדשים גם ישנים (ווארשא תרנ"ט), חלק ב' חו' ג, עמ' 18.

רבינו בשנה זו - שנת ש"נ - כראשון על חיזוק תקנת וועד ארבע ארצות נגד קניית רבנות בממון¹², שבאותה תקופה כיהן שם ברבנות.

ואכן, דעת הג"ר יוסף לעוונשטיין מסעראצק¹³ שרבינו נתקבל ללובלין בשנת ש"ח, על מקום מהר"ם לובלין שעבר לקראקא. והנה לא הביא אסמכתא לדבריו, וגם ההנחה שבא למלאות מקום מהר"ם לובלין אינה ברורה¹⁴. ויתכן שלמד כן מתשובת רבינו בענין הוצאת שם רע, שנדפסה בספר נתיבות עולם למהר"ל¹⁵, ואף כי אין עליה תאריך, אולם סמיכותה לתשובת הגאון רבי אליעזר מזיא אב"ד פוזנא שנכתבה בד' טבת ש"ח, מוכיחה שנכתבה קרוב לזמן זה.

אמנם עדיין אין ראיה מכאן שהיה אז בלובלין. ואדרבה, מתשובות אלו שבספר נתיבות עולם הנזכר הוכיח ר' אברהם אליהו הרכבי¹⁶ שלא יתכן שרבינו היה בשנה זו - שנת ש"ח - בלובלין, שכן בדבריו שם מבקש הגאון רבי אליעזר מזיא מאת ראשי ק"ק לובלין שיכריזו את פסק הדין בענין הוצאת שם רע, והרי לא יתכן שהרב מלובלין עצמו יחתום על בקשה כזו. ולפי זה מאחר שרבינו חתם אחרי בקשה הנ"ל, ברור הדבר שלא היה אז בלובלין. ונשארת אם כן התמיהה איפה ישב רבינו בשנים הללו שבין עזיבתו את קרעמניץ בסביבות ש"ז עד לישיבתו בלובלין בשנת ש"נ.

ונראה כי זוהי הסיבה שהביאה את החוקר התורני ר' מרדכי ווייץ¹⁷ לחדש שבשנה זו - שנת ש"ח - היה רבינו ראש ישיבה בפוזנא, ואם כי קיצר בדבריו ולא הביא סימוכין, דבריו מתקבלים על הדעת, ובפרט שלאורם יתיישב הכל על מכונו.

לאור האמור, ניתן לקבוע כי מהוראדנא עבר רבינו לקרעמניץ בתחילת שנות ה-ש"מ, והיה שם עד ש"ז בערך. משם עבר לפוזנא לתקופה קצרה, והגיע ללובלין בין השנים ש"ט-ש"נ¹⁸.

שתי תחנות האחרונות בימי חייו היו - כאמור - פראג ופוזנא. בחודש אייר ש"ב הגיע רבינו לעיר מולדתו פראג, אחרי שנתקבל שם כאב"ד על מקום המהר"ל שעבר

12 ראה פנקס ועד ארבע ארצות סי' ח, יא וקעח.

13 במכתבו בסוף ספר לקורות היהודים בלובלין, עמ' 131; וכן נקט על פיו בפנים הספר עמ' 26.

14 ראה במאמרי "תולדות מהר"ם מלובלין" בקובץ ישורון, כרך לא, עמ' תשצח הערה 24, שפקפקתי בדעת האומרים שמשנת ש"ב עד ש"ח ישב מהר"ם בלובלין, עיי"ש.

15 נתיבות עולם, נתיב הלשון פ"ט, עמ' ריז-ריח במהדורת הרב חיים פרדס.

16 במכתבו בסוף ספר לקורות היהודים בלובלין, עמ' 162; וכן בחדשים גם ישנים, שם, עמ' 16.

17 עטרת פז - תולדות רבי עקיבא איגר, שם, עמ' נ.

18 ומה שהזכיר בצמח דוד (ראה לעיל הערה 4) "לובלין" לפני "קרעמניץ", נראה שכל כוונתו רק למנות את הערים בהם כיהן רבינו ברבנות לפני בואו לפראג, ולא מנה אותם לפי סדר ישיבתו בהם.

לפוזנא¹⁹, ולאחר כארבע שנים - בשנת שני"ו²⁰ - החליפו את כסאותיהם: רבינו עבר לפוזנא והמהר"ל חזר לפראג.

זהו איפוא סדר תחנותיו של רבינו: הוראדנא, קרעמניץ, פוזנא, לובלין, פראג, פוזנא, ושם מנוחתו כבוד.

ב] הסיפור עם עניית אמן:

אחד הסיפורים המפורסמים ביותר על רבינו, הוא הסיפור בענין עניית אמן. תמצית המעשייה הוא שרבינו לא ענה אמן בשוגג אחר ברכת אחד הילדים, בעת ששהה בבית רבו בוונציה, והוא הקפיד על כך, ולאחר מכן עורר אותו לפרסם חומרת הדבר.

הסיפור ראה אור לראשונה בספר "דרך משה" לרבי משה כהנא אב"ד גיביטש²¹, שנדפס תחילה באמסטרדם תנ"ט, ואחר כך בעוד מהדורות רבות במשך השנים.

הסיפור התקבל אמנם כעובדה היסטורית, ואף נעתק לעשרות ספרים, ביניהם ספרי הלכה²² - לרוב בלי שינויים של ממש, אלא שמסתבר כי המעתיקים לא טרחו לעיין בפרטי הסיפור, והביאוהו בעיקר למען מוסר ההשכל שבו וכדי לעורר על חשיבות עניית אמן בכוונה, שכן בדיקה כזאת היתה מעלה תהיות רבות, כפי שיבואר בהמשך.

בעל "דרך משה" מציין בספרו את מקור הסיפור "שסיפר לי חמי זקני מהר"ר אברהם ווארט ז"ל מק"ק ליסא, באשר שאשתי נכדת נכדו של הגאון מהר"ר מרדכי יפה זלה"ה", ומקדים לסיפור תחילה את נסיבות המקרה, ואלו דבריו²³:

"הגאון רבי מרדכי יפה היה אב"ד ור"מ בקהלה קטנה מקודם, והרים ה' כסאו והגדיל למעלה שבאו שלוחים מק"ק פוזנא לקבלו עליהם לאב"ד ור"מ... וכאשר הביאו לו איגרת רבנות כנהוג, השיב הגאון הנ"ל למשולחים אקבל הכתב מכם ואהיה לכם למורה, אמנם תיכף ומיד לא אוכל ליסע עמכם מפני שעדיין לא למדתי חכמת עיבור החודש, ואין שום אדם במדינות הללו ללמוד ממנו, על כן אסע מקודם למדינת איטליא לויניציא לחכמי

19 צמח דוד, שם.

20 עטרת פז - תולדות רבי עקיבא איגר, שם. וכן מסתבר, שהרי בשנה זו הסכים ביום כ"ו לחודש אב על ספר "אם הילד", וכן חתם שם בד' סיון שני"ז על הקדמתו ל"סליחה" שנדפסה על פי הוראתו, ראה לעיל הערה 9. ודעת רוב הספרים - שכתבו שנתקבל לפוזנא רק בשנת שני"ט - תמוהה, וצ"ב. מגדולי הדרשנים בדורו, כאשר העיד עליו הגאון רבי דוד אופנהיים אב"ד פראג בעל שו"ת נשאל דוד, בהסכמה לספרו. אביו היה הרב המוכיח רבי מאיר הכהן שעלה לארה"ק. כיהן כשלושים שנה בעיירה גיביטש שבמערות, ובסוף ימיו נתקבל לדיין בעיר ליסא, עד לפטירתו ביום כ"ה סיון בשנת תע"ט בערך.

21 ראה לדוגמא: ערוך השלחן, או"ח סי' רטו סעיף א; חסד לאלפים, שם אות ג; כף החיים סי' קכד סק"ל; ועוד. וכן נדפס בסוף לבוש החור (ברדיטשוב תקע"ח).

22 דרך משה (מהדורת מכון אור הטוב, ירושלים תשע"א), ליום י"א, עמ' סג.

הספרדים שהם בקיאים בחכמה זו, ושם אלמד מהם חכמה זאת, ונסע תיכף הגאון הנ"ל ולמד אצל החכם אבוהב הספרדי לערך רביעית שנה...".

לאחר כל ההקדמה הארוכה, עובר המחבר לתאר את גוף הסיפור:

"ויהי מקץ הימים הנ"ל ויקר מקרה שהיה שם תינוק אחד בן הרב החכם אבוהב, לערך בן חמש שנים, ואכל התינוק פרי אחד ובירך בורא פרי העץ בקול רם, וענו כל בני הבית אמן על ברכת התינוק, והגאון מורינו הרב מרדכי יפה הנ"ל לא ענה אמן שלא במתכוין ... והחכם אבוהב רבו של הגאון הנ"ל כאשר ראה שלא ענה אמן על ברכת התינוק, כעס עליו בכעס גדול, והיה מנדה להגאון ר' מרדכי יפה וגער בו בנזיפה...".

זהו תוכן הסיפור בחלקו השייך למאמרינו.

* * *

אם אמנם אין כוונתי לערער על אמיתות הסיפור כשלעצמו, אך חובה לבדוק כמה פרטים המעוררים תמיהות, תחילה בעין המציאות וידיעת ההיסטוריה, ולאחר מכן לאור ההלכה הפסוקה.

השאלה הראשונה שנשאלת מתוך קריאת הסיפור היא - מתי אירע הדבר?²⁴

כותב הסיפור מציין כי הדבר קרה לפני קבלת הרבנות בק"ק פוזנא, אלא שקשה לקבל את הדבר, שהרי רבינו לא עלה לכהן כרב בפוזנא רק בסוף ימיו - בשנת שני'²⁵. וכך יוצא מפורש גם מעדות בן-דורו רבי דוד גאנז מפראג בספרו "צמח דוד" הנזכר, הכותב על שנת שני' כי מזה כעשרים שנה מכהן רבינו ברבנות בערים הוראדנא, לובלין, וקרעמניץ, הרי שבשנה זו עדיין לא היה בפוזנא.

יתירה מזו, בהקדמה לספרו "לבוש מלכות"²⁶ מספר רבינו על "גזירת גירוש בארץ מולדתי, מדינת פיהם... והגלה הגליתי בראש גולים מק"ק פראג בשנת שכ"א, והלכתי לארץ איטליא, באתי לק"ק ויניציאה...". הרי ששהה בוונציה כבר משנת שכ"א, קרוב לארבעים שנה לפני שהתקבל לרב בפוזנא.

* * *

24 על שאלה זו עוררו גם בעיר גיבורים, עמ' 39-40; והר"מ אמסעל במאמרו הנזכר (לעיל הערה 5).

25 ראה לעיל הערה 20.

26 לבוש התכלת (מהדורת זכרון אהרן), הקדמת הלבוש, עמ' 28.

שאלה שניה המתעוררת היא - מיהו אותו "חכם אבוהב", אשר אצלו למד רבינו בונציה?²⁷

במקור הסיפור - כפי שהובא לראשונה בספר דרך משה - לא פורש מיהו אותו "חכם אבוהב" ושמו הפרטי לא נזכר. אלא שכאשר הורק הסיפור מכלי אל כלי במשך הדורות, היו כמה שהוסיפו מדעתם את המילה "מהר"י לפני שם משפחתו "אבוהב", כך לדוגמא בספר "ספורים פון רבי יצחק אשכנזי לוריא"²⁸, ובדורינו - הגאון רבי עובדיה יוסף זצ"ל, בתשובתו שנדפסה בשו"ת יביע אומר²⁹, הרב בצלאל לנדא במאמרו³⁰, ולהבדל לחיים טובים הגאון רבי מאיר מאזוז שליט"א, בסידורו "איש מצליח"³¹, ועוד.

בדיקה בספרי היסטוריה תוביל מיד למסקנה שהדבר לא יתכן, שהרי ידועים לנו שלשה חכמים בשם זה³²: א] מהר"י אבוהב הראשון בעל "מנורת המאור", שחי במאה הי"ד³³. ב] מהר"י אבוהב השני - תלמיד ר"י קנפנטון, שהיה בדור גירוש ספרד ונפטר מעט לאחריו, חיבר ספר "נהר פישון" וביאור על הטור, שהובא בבית יוסף ונדפס לאחרונה מכתב-יד³⁴. ג] מהר"י אבוהב השלישי המכונה "דה פונסקה", שחי במחצית הראשונה של המאה הי"ז (נולד שס"ה - נפטר כ"ז אדר שני תנ"ג), היה רב הכולל באמשטרדם ואחר כך בברזיל, לאחרונה נדפס ממנו "כתבי רבינו יצחק אבוהב"³⁵. עיון בתולדותיהם של שלשת חכמים הללו, מעלה בבירור כי רבינו לא למד אצל אף אחד מהם, שהרי כלל לא פעלו בתקופתו.

27 ראה קנת סופרים (לבוש תרנ"ב), עמ' מא: הערה 700; ואוצר הגדולים, ח"ה עמ' רכה, שהעירו על בעיית זהות החכם אבוהב. אולם מה שהבין בקנת סופרים מדברי השם הגדולים (מערכת ספרים אות ל ס"ק יב) שבהביאו את הסיפור כוונתו למהר"י אבוהב הראשון, ותמה עליו בזה. המעיין בפנים יראה שהחיד"א נוהר מזה וכתב רק "הרב אבוהב קדמון" ולא פירט למי הכוונה. ובפרט לפי מה שמציין החיד"א בעצמו בספרו (מערכת גדולים, אות י ס"ק רעב) שיתכן לכמה חכמים בשם זה, לא מסתבר שיטעה כאן בדבר זה גופא.

28 ספורים פון רבי יצחק אשכנזי לוריא (ווילנא תרנ"ה), סיפור כח, עמ' 74.

29 שו"ת יביע אומר, חלק ח, או"ח סי' כה אות ט.

30 נדפס בתחילת ספר "לבוש התכלת", מהדורת פרדס (ירושלים תשכ"ה), עמ' 10.

31 סידור איש מצליח (ב"ב תשס"ו), עמ' 98.

32 עיין אוצר הגדולים, ח"ה עמ' רכג; קיצור מנורת המאור החדש (ירושלים תש"נ), מבוא עמ' 21; ביאור לטור או"ח מהר"י אבוהב (מהדורת מכון ירושלים), מבוא עמ' 9; קובץ ישורון חלק כ, ניסן תשס"ח, עמ' תרפא, במאמר הגרי"ח סופר שליט"א, ועוד. וכבר טעו בזה הרבה חכמים וחוקרים, ואכמ"ל.

33 ראה עליו: אנציקלופדיה לתולדות גדולי ישראל, ח"ג עמ' 894; מנורת המאור עם הפירושים נפש יהודה וחק יעקב (בני ברק תשע"ג), מבוא חלק ב עמ' 98 ואילך; ועוד.

34 מהדורת מכון ירושלים (ירושלים תשס"ג), וראה עוד עליו במצוין לעיל הערות 32 ו-33.

35 הוצאת מכון ירושלים (ירושלים תשס"ז), וראה שם במבוא תולדותיו בארוכה.

והנה לאחרונה נדפס מכתב-יד הספר "מעשה צדיקים"³⁶ לרבי אברהם כלפון - מחכמי טריפולי שבלוב בזמן החיד"א. בספרו³⁷ הביא חכם זה גם הוא את הסיפור, אבל בכמה שינויים, והעיקרי - שהוא מציין מפורש את שם אותו חכם "רבי אברהם אבוהב".

אך גם הצעה זו לא תואיל, שהרי לא ידוע לנו על חכם בשם זה בתקופה ההיא, חוץ מאביו של רבי שמואל אבוהב בעל שו"ת דבר שמואל, שאף הוא היה צעיר מרבינו³⁸.

פתרון אחר ניתן אולי למצוא בדברי החיד"א בספרו "חדרי בטן" - שנדפס אף הוא רק לאחרונה מכתב-יד³⁹. בספר זה⁴⁰ מביא החיד"א כי הסיפור אירע בצעירותו עם רבי לייב סארוואל - מגדולי רבני וונציה.

אלא שקשה לקבל הנחה זו שרבינו למד חכמת התכונה והעיבור אצל חכם זה, שהרי העיון בתולדותיו מעלה שהיה בן-דורו ממש, ואולי אפילו מעט צעיר ממנו⁴¹.

קושי נוסף עולה לפי זיהוי החיד"א, שהרי רבינו מזכיר את רבי לייב סארוואל בתשובה שנדפסה בספרו⁴² ולא מכנהו 'מורי'⁴³.

השערה נוספת עלתה לאחרונה⁴⁴, שמדובר ברבי עמנואל אבוהב - מגדולי חכמי איטליה בימי הרמ"ע מפאנו. אולם אחר העיון בתולדותיו⁴⁵, קשה לקבל הצעה זו, שכן גם אם

36 תלמים תשס"ט.

37 סי' שיו, עמ' תקמא. וניכר מדבריו כי היה לו מקור אחר מהמובא בספר "דרך משה" הנזכר.

38 שכן נפטר בשנת ת"ב, ראה הספרו של רבי עזריה פיגו בספרו "בינה לעתים", עת לספוד, דרוש עה. ויש לציין עוד כי הרי"ל ביאלר במאמר "עטור ביבליוגרפי" שבסוף בספר "פסקי דין של בתי הדין הרבניים בישראל", חלק א (ירושלים תשי"ד), עמ' 256, מזהה את החכם כרבי שמואל אבוהב, אמנם זה בלתי אפשרי מבחינת הזמן, שכן מהר"ש אבוהב נולד בשנת ש"ע, והיה כבן שנתיים בעת פטירת רבינו.

39 ירושלים תש"נ.

40 פרשת נצבים וילך, דרשה א אות כ, עמ' שלה.

41 רבי לייב סארוואל היה מגדולי הרבנים באיטליה, בצעירותו תלמיד רבי שמואל יהודה קצנלנבוגן בעל "דרשות מהר"י מינץ", ולאחר מכן חבר בית הדין בוונציה. תשובותיו ופסקיו הובאו בספרי בני דורו. נפטר בחודש אייר שנת שע"ז (תולדות גדולי ישראל באיטליה, עמ' 218).

42 לבוש הבוץ והארגמן בסוף הספר (מהדורת זכרון אהרן), עמ' ט.

43 אולי ניתן היה להסביר הדבר, כי מאחר ורבינו לא למד ממנו רק חכמה זו ולא היה רבו מובהק בתורה, לא ראה לנכון לתארו כ"מורי", אך הדבר עדיין צריך בירור.

44 על ידי הרה"ג ר' יהודה הערשקאוויטש שליט"א, הקדמה להלכות קידוש החודש להרמב"ם עם ד' פירושים, מכון חכמת שלמה (ירושלים תשע"ז), עמ' 43 הערה 35.

45 נולד בשנת שט"ו בערך למשפחת אנוסים בעיר פורטו אשר בצפון פורטוגל. אחרי שיצא לאיטליה שב ליהדות בגלוי, ונדד בכמה ערים עד שהתיישב בוונציה, שם נתגדל אצל זקנו רבי אברהם אבוהב - נכדו של מהר"י אבוהב השני הנזכר למעלה. הקדיש את חייו להחזרת אחיו האנוסים לתורת ישראל וחיבר כמה חיבורים בנושאים אלו, אשר חלק מהם תורגם לאחרונה ללשון הקודש. בסוף ימיו עלה לארץ ישראל והשתקע בירושלים, ונפטר שם בשנת שפ"ח. ראה: יהודי המזרח בארץ ישראל, ח"ב

יתכן ששהו יחד בוונציה⁴⁶, עדיין לא מסתבר שרבינו למד אצלו, שהרי היה צעיר ממנו ביותר מעשרים שנה⁴⁷.

* * *

בחינת המציאות של סיפור זה, מעלה אף היא בעיה לא קלה, שכן לפי הסיפור יוצא שרבינו הלך ללמוד את חכמת התכונה רק לפני עברו לפוזנא, והרי לפנינו ספרו "לבוש אדר היקר", שהוא פירוש על הלכות קידוש החודש להרמב"ם - המיוסד כולו על חכמה זו, אשר נדפס בלובלין כבר בשנת ש"ה⁴⁸, שנים רבות לפני קבלת הרבנות בפוזנא.

קושי נוסף הנוגע למציאות: בסוף הסיפור מוזכר שהחכם אבוהב עורר את תלמידו רבינו לפרסם חומרת הדבר לענות אמן אחרי כל ברכה וברכה. מטבע הדברים היה מתבקש כי בספרו "לבוש מלכות", יעורר רבינו על כך - כהוראת רבו, ובפרט בחלק "לבוש התכלת" באותו סימן המוקדש כולו לדיני עניית אמן. אלא שלאחר העיון בספרו שם⁴⁹, לא נמצא שום התייחסות מיוחדת לענין, כאשר הוא מביא שם רק את דברי השלחן ערוך ורבו הרמ"א בהרחבת לשון - כדרכו בכל הספר.

* * *

לאחר שנבדקו הפן ההיסטורי והמציאותי, שומה עלינו לבדוק גם את הצד ההלכתי של הסיפור⁵⁰.

מסקנה הלכתית ברורה העולה מתוך הסיפור היא שחובה לענות אמן על ברכה שמברך ילד, גם אם הוא קטן בגיל חמש, וכך אכן מסיק להלכה בספר "טהרת המים" לרבי

(ירושלים תרצ"ח), עמ' 3; אוצר הגדולים, ח"ז עמ' שכט; אנציקלופדיה לתולדות גדולי ישראל, ח"ד עמ' 1203; אנציקלופדיה לתולדות חכמי ארץ ישראל, ח"ג עמ' כו; ספר זכרון להרב יצחק נסים (ירושלים תשמ"ה), ח"ד עמ' קמז; ועוד.

46 שכן לדעת אוצר הגדולים (שם) הלך רבי עמנואל לאיטליה בשנת ש"כ, וכן כתבו באטלס עץ חיים, ח"ו עמ' 212; אנציקלופדיה לגאוני ספרד, ח"ג עמ' 1844; ועוד. אולם במבוא לס' חן טוב עה"ת (ניו יורק תשס"ד), מאחר את יציאתו משם לשנת ש"ה. ואילו רבינו יצא לוונציה בשנת ש"א כמפורש בהקדמה לספרו "לבוש החור", ושהה שם כעשר שנים, ובשנת של"ג כבר כיהן ברבנות בהוראדנא שבליטא.

47 שהרי רבינו נולד בסביבות רצ"ה, ורבי עמנואל אבוהב בסביבות שט"ו - כאמור.

48 בתוך "לבוש אור יקרות" הכולל שלשת ה"לבושים" האחרונים: "לבוש אבן יקרה" על פירוש הריקאנטי על התורה, "לבוש אדר היקר" הנזכר, ו"לבוש פנת יקרת" על מורה נבוכים להרמב"ם.

49 לבוש התכלת, סי' רטו, סעיף ג.

50 במהדורה החדשה של שלחן ערוך הרב (מהדורת קה"ת), או"ח סי' נו ס"א, ציינו העורכים (בציונים שעל הגליון אות ב) לסיפור זה מספר דרך משה, כמקור לדברי הרב שכתב (שם בסוגריים) דהשומע קדיש ואינו עונה הרי הוא בנידוי ארבעים יום. ולכאורה פשוט וברור שאין זה מקורו, שכן אין הנידון דומה לסיפור זה מכמה בחינות, ואכמ"ל.

אברהם הכהן משלוניקי⁵¹ על סמך עובדה זו. וכן פסקו רבים מהאחרונים, ואף מנהג העולם כך הוא⁵².

אולם אין דעה זו מקובלת על כולם, ויש סוברים שאין לענות אמן אחר ברכת קטן, אלא משיגיע לגיל חינוך. כך היא דעת בעל "פרי מגדים" בספרו "ראש יוסף" על מסכת ברכות⁵³, והביא דבריו להלכה הכהן הגדול במשנה ברורה⁵⁴. והחזיקו אחריהם הגאונים רבי שלמה זלמן אויערבאך⁵⁵ ורבי עובדיה יוסף⁵⁶ שאף הביא רבים הסוברים כן, שאין לענות אמן על ברכת ילד עד הגיעו לגיל שש, שאז יודע למי מברך⁵⁷.

פן הלכתי נוסף בסיפור, עורר הגאון רבי עובדיה יוסף בתשובתו הנזכרת⁵⁸, שהרי אם עסק רבינו בלימוד התורה בשעת ברכת הילד - כדברי הסיפור, למה נענש על כך שלא ענה אמן על הברכה, הרי הוא פטור מלענות אמן מכח הדין שעוסק במצוה פטור מן המצוה? ואכן מפני קושיא זו דחה הגאון הנ"ל את הסיפור מכל וכל, וקבע נחרצות כי אין לבנות יסוד ולסמוך להלכה על סיפורים.

לעומתו טוען הגאון רבי מאיר מאזוז במאמרו⁵⁹, כי בעל הלבוש לא היה עסוק בלימוד התורה כי אם בעניני קידוש החודש, שהם חשבונות מהלך החמה והלבנה ועריכת לוח השנה, ואין זה נחשב כעוסק במצוה כדי לפטור מן המצוה.

אמנם לאחר בקשת המחילה מכבודם, הקושיא וגם התירוץ אינם מובנים, שהרי בסיפור לא הוזכר כלל שרבינו היה עוסק בתורה, כי אם ש"לא ענה אמן שלא במתכוין" - בלי לפרט הסיבה לכך, כך שהקושיא לא מתחילה בכלל. וגם התירוץ - שחשבונות

51 טהרת המים (ליוורנו תרל"ט), מערכת ח סוף אות לה, עמ' כג. וכן מסיק גם בשו"ת שבט הקהתי, ח"ב או"ח סי' צה.

52 עיין שו"ת שלמת חיים להגרי"ח זוננפלד, סי' נ; לקט הקמח החדש, סי' פא ס"ק ג-ד; שו"ת אבן ישראל להגרי"י פישר, ח"ח סי' יד; נטעי גבריאל - תגלחת הילדים, פי"ז סי"ב והערה יט; ובספר הקטן והלכותיו, ח"א פי"ג ס"ג והערה ג, עיי"ש.

53 לרף נג ע"ב ד"ה אחרי הכל.

54 סי' רטו ס"ק טז. וכ"כ בסי' קכד ס"ק מז.

55 הליכות שלמה - הלכות תפילה, פרק כב סעיף כ.

56 שו"ת יביע אומר, חלק ח, או"ח סי' כה, אות ט; וכן בחלק ב, או"ח סי' יג, מאות ו ואילך.

57 סיבה הלכתית נוספת לאיסור עניית אמן אחר ילד קטן, העלה בשו"ת דברי חיים (ח"ב סו"ס ט), שנשאל האם אין חשש שהילד אינו נקי, ומסקנתו שמותר לקטן לברך וחייבים לענות אמן. וראה בהגהות "לחם הפנים" על קיצור שלחן ערוך, סי' קסה ס"ק א, שפקפק בהוראה זו, אבל בשו"ת לבושי מכלול, סי' ד אות יא, עמ' י; שו"ת משנה שכיר, או"ח ח"א סי' פח; באר יעקב לאו"ח סי' פא סק"ג; ועוד, החזיקו בדעת ה"דברי חיים". וראה סיכום הדינים בזה בחינוך ישראל (הארפענס), פ"ב סי' ט.

58 שו"ת יביע אומר, חלק ח, שם.

59 ירחון אור תורה, שנה מה, חו' יא (אב תשע"ג), סי' קלא סוף אות ד, עמ' תקצ. ועיי"ש שנה מו, חו' ג (כסלו תשע"ד), סי' לו מכתב ד, עמ' רסז, מה שהעירו על זה.

קידוש החודש אינם נחשבים כדברי תורה - אינו מובן, שהרי גמרא ערוכה לפנינו במסכת שבת⁶⁰ שדרשו על הפסוק⁶¹ "כי היא חכמתכם ובינתכם וגו'" - זה חשבון תקופות ומזלות, וביותר לפי דברי התוספות במסכת כתובות⁶² שנראה כי לפנייהם בגמרא היתה הגירסא "כי היא חכמתכם וגו'" - זה סוד העיבור, הרי שחשבון התקופות ועיבור החודש, הם הם גופי תורה, ובוודאי שהעיסוק בהם חשוב כמו לימוד התורה, ונשארה אם כן התמיה למה נענש רבינו על שלא ענה אמן.

* * *

לסיכום: הועלו כמה נקודות המעוררים תמיהות על סיפורו המפורסם של רבינו: א] תאריך אירוע הסיפור. ב] זהות החכם המוזכר בסיפור. ג] זמן לימודו את חכמת התכונה. ד] אי-התייחסות בספרו לחומרת עניית אמן, כמתבקש מהסיפור. ה] האם היה מחויב לענות אמן, מבחינה הלכתית.

לאור האמור אין מנוס מלהגיע למסקנה שגם אם ברור הדבר כי גרעין הסיפור הוא אמיתי - כי בעת שרבינו למד בוונציה, אירע לו מקרה שלא ענה אמן אחרי ברכת ילד בבית רבו, אולם שאר פרטי הסיפור כנראה אינם מדויקים כל כך.

60 דף עה ע"א.

61 דברים ד, ו.

62 דף קיא ע"א ד"ה שלא.